

Anitta Maksymowicz

**PARK MUŻAKOWSKI – POLSKO-NIEMIECKI ZABYTEK
NA LIŚCIE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA
KULTURY UNESCO**

Podczas 28. obrad Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO 2 lipca 2004 roku na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO został wpisany Park Mużakowski/Muskauer Park. Jest to kolejny, dwunasty polski wpis na Liście, natomiast pierwszy wpis wspólnego polsko-niemieckiego zabytku. Jest to również jedyny obiekt z tej prestiżowej Listy znajdujący się częściowo na terenie województwa lubuskiego.

Aby zabytek mógł zostać wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa, musi reprezentować uniwersalne wartości oraz spełniać przynajmniej jedno z 10 wymaganych kryteriów. W przypadku założenia parkowego w Bad Muskau/Łęknicy wybór został dokonany w oparciu o dwa kryteria: park uznano za arcydzieło ludzkiego geniuszu w urzeczywistnieniu utopijnego, idealnego krajobrazu (kryterium I), a o jego wartości stanowi fakt, iż jest to niezwykle przykładowy sposób kształtowania krajobrazu w mieście, który miał duży wpływ na rozwój architektury krajobrazu jako autonomicznej dyscypliny (kryterium IV)¹.

Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO została utworzona w 1978 roku dla ochrony najwspanialszych oraz najbardziej zagrożonych obiektów, tak naturalnych, jak i kulturowych. Konwencję Światowego Dziedzictwa podpisało do tej pory 178 państw. Obecnie, po niemal 30 latach istnienia, na Liście znajduje się blisko 800 światowych skarbów kultury i natury. Przed około dziesięć laty stwierdzono jednak, iż zdecydowanie przeważają na niej zabytki z Europy, historyczne centra miast, zabytki chrześcijaństwa oraz architektura arystokracji. Wprowadzono wówczas tzw. strategię globalną, która zakłada, by na Liście w zrównoważony sposób reprezentowane było szerokie spektrum najcenniejszych miejsc i zabytków. Aby zahamować wciąż rosnącą przewagę wyżej wymienionych kategorii zabytków z Europy, przyznano pewien priorytet dziedzictwu pozostałych części świata oraz stworzono nowe kategorie (m.in. zabytki przemysłowe, szlaki kulturowe,

¹http://whc.unesco.org/pg.cfm?cid=31&id_site=1127.

krajobrazy kulturowe, pustynie, wybrzeża). Obecnie, gdy coraz trudniej jest uzyskać wpis na Listę zabytkom europejskim, cenne jest posiadanie takiego obiektu na terenie Polski, w województwie lubuskim.

Rozciągający się po obu brzegach Nysy Łużyckiej krajobrazowy Park Mużakowski obejmuje około 750 ha i znajduje się na terenie dzisiejszych miast Bad Muskau i Łęknicy. Ten tworzony przez właściciela – księcia Ludwiga Hermanna von Pückler-Muskau „obraz z roślin” powstawał w latach 1811–1845, choć i późniejsi właściciele pozostawili w nim ślady swojej działalności.

Książę Ludwig Hermann von Pückler-Muskau urodził się w 1785 roku w Muskau. Jego rodzina pochodziła ze starej śląskiej arystokracji. Bogate, a nawet awanturnicze życie poświęcił książę bez reszty swojej namiętności, jaką były parki (swą drugą namiętność – kobiety, a częściej ich majątki, w większości chciał wykorzystać w celu realizacji parkowej pasji). Przez krótki czas studiował prawo w Lipsku, a następnie służył w saksońskiej Garde du Corps w Dreźnie. Był nie tylko genialnym samoukiem w dziedzinie tworzenia ogrodów, stawianym często wyżej nawet od takiego autorytetu jak Peter Joseph Lenné – twórca parków w Wörlitz i Sanssouci w Poczdamie (oba na Liście UNESCO), lecz również poczytnym pisarzem i wnikliwym krytykiem stosunków politycznych. Był to niespokojny duch, uwodziciel kobiet, bywalec najznamienitszych europejskich salonów, bon vivant i skandalista. Niestrudzony podróżnik w 1804 rozpoczął pierwszą ze swoich kilkuletnich podróży – do Szwajcarii, Francji, Italii.

Po śmierci ojca w 1811 roku został właścicielem rozległych posiadłości w Muskau. Jednak początkowo nie spędzał tam wiele czasu, zarządzanie dobrami przekazał swemu przyjacielowi – poecie Leopoldowi Scheferowi, a sam w tym czasie jako oficer brał udział w kampanii przeciw Napoleonowi. Dopiero podróż do Anglii w 1814 roku sprawiła, iż Pückler zafascynowany tamtejszymi ogrodami, zapragnął stworzyć na pagórkowatym terenie nad Nysą taki właśnie, zgodny z angielskimi zasadami krajobraz, który miał sprawiać wrażenie „nieskrepowanej przyrody”². Od tego czasu rozpoczął kreowanie niezwyklego parku krajobrazowego na wzór angielskiej *ornamental farm*, do którego włączone zostały pola i zabudowania rolnicze, łąki, wzgórza, stawy, a także część miasta, tworząc w nim pasy zieleni. W Anglii sztuka tworzenia ogrodów miała już w tym czasie długą historię i stała się niemal sztuką narodową. Ogród angielski, całkowite przeciwieństwo „geometrycznego” ogrodu francuskiego, miał być urzeczywistnieniem wizji stworzonych

²K. Schulze, Park krajobrazowy księcia Pückler-Muskau w Bad Muskau/Łęknicy, [w:] H. Trierenberg, Niederschlesien im Wandel – Dolny Śląsk w procesie przemian, Dülmen-Piechowice 2002, s. 217.

wcześniej w literaturze (J. Milton, F. Bacon)³. Unikano w nim symetrii, szukano różnorodności, miękkiej linii, malowniczości, a obejmująca całą posiadłość *ornamental farm* rzeczywiście współgrała z naturą.

W 1815 roku Pückler rozpoczął starania o poszerzenie gruntów majątku. Przekroczyło to jednak znacznie jego możliwości finansowe, zwrócił się więc do mieszkańców Muskau o pomoc w realizacji zamierzeń, a gdy plan się nie powiódł, Pückler zaręczył się ze starszą od siebie o 9 lat, jeszcze wówczas nie rozwiedzioną, za to majątną Lucie von Pappenheim (1776–1854), córką pruskiego kanclerza Hardenberga. Od tego momentu tempo prac w parku znacznie wzrosło – wyburzono stare obwarowania wokół zamku, ukończono rozpoczętą jeszcze w 1811 roku część parku, utworzono tzw. „Dolinę Owieczki” – nazwaną tak na cześć narzeczonej⁴.

Lektura książek angielskiego teoretyka sztuki ogrodowej Humphreya Reptona pobudziła wyobraźnię księcia, który na początku 1821 roku, widząc, że trudno samoukowi wybrnąć z popełnionych w założeniu parkowym błędów, zdecydował się prosić listownie o pomoc samego wielkiego mistrza⁵. Wiosną 1822 roku do Muskau przyjechał syn Reptona i pracował tam przez 4 tygodnie. Najważniejszą zmianą, dokonaną pod jego wpływem, było usunięcie poprzecznej alei znajdującej się około 100 na wschód od zamku, co otworzyło widok na tarasy nad Nysą⁶.

Zawarte w 1817 roku małżeństwo miało zapewnić Pücklerowi karierę dyplomatyczną, ale przede wszystkim zabezpieczyło (choć nie na długo) finanse na tworzenie parku. Już 1823 roku okazało się, iż cały majątek Lucie został wydany na pasję Pücklera do parków, a zamiłowanie do ekscentrycznego i luksusowego stylu życia wprowadziło go w długi. W 1826 roku małżonkowie postanowili się rozejść, choć był to raczej tylko formalny rozwód (Lucie mieszkała z Pücklerem i wspierała jego starania aż do końca, a sam książę utrzymywał, że jeśli tylko Lucie miałyby 150 000 talarów, to ponownie by się z nią ożenił). Pückler miał wyruszyć ponownie do Anglii, gdyż chciał tam poszukać kolejnej bogatej żony, której posag pozwoliłby

³A. Morawińska, Augusta Fryderyka Moszyńskiego rozprawa o ogrodnictwie angielskim 1774, Wrocław 1977, s. 9.

⁴C. Panning, A. Michałowski, Współpraca niemiecko-polska w Parku Mużakowskim [w:] Wspólne dziedzictwo. Polsko-niemiecka współpraca konserwatorska 1970–2000, Warszawa 2001, s. 101.

⁵W liście tym pisze: „... Oczekuję niecierpliwie Pańskiej odpowiedzi i mam nadzieję, ... że kiedy znajdzie się tu ślad Pańskiego talentu, wielka sława, jaką cieszy się Pan w Anglii, sięgnie również naszego kraju i również wśród moich rodaków znajdzie Pan zwolenników” (tłum. autorki). Por.: H. Rippl, Der Parkschöpfer Pückler-Muskau. Das gartenkünstlerische Erbe des Fürsten Hermann Ludwig Heinrich von Pückler-Muskau, Weimar 1995, s. 37.

⁶Ibidem, s. 38.

kontynuować realizację jego *idée fixe*. Niestety, trwająca trzy lata (1826–1829) podróż nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, Pückler powrócił do Muskau bez żony, za to wzbogacony o kolejne inspiracje ogrodowe. Z tego czasu pochodzi też interesujący zbiór listów, w których Pückler przedstawia obserwacje i niezależne opinie o stosunkach społecznych panujących w Anglii i innych krajach, w których przebywał („Briefe eines Verstorbenen”). Ze swej późniejszej podróży po krajach północnej Afryki i Bliskiego Wschodu (1834–1840) przywiózł – wywołując głośny skandal – młodzieńką abisyńską niewolnicę Machbubę oraz wiele wspomnień, które spisał w swych kilku bardzo wówczas popularnych książkach podróżniczych (m.in. „Semilassos vorletzter Weltgang”, „Semilasso in Afrika”, „Aus Mehemed Ali’s Reich” czy „Die Rückkehr”).

Mimo niesprzyjającej sytuacji finansowej park rozwijał się i to nie tylko dzięki Pücklerowi, ale też dzięki Lucie, która wraz z nadzorcą Jacobem Heinrichem Herderem⁷ dbała o park podczas wieloletnich nieobecności księcia. Założenie parkowe w Muskau coraz bardziej przybierało formę zgodną z zasadą, którą opracował Humphrey Repton. Polegała ona na budowaniu pośrednich przejść między poszczególnymi strefami ogrodu: teren wokół zamku ozdobiony był kwiatowymi ogrodami, za nimi znajdował się tzw. *pleasure-ground* – trawiasta szeroko rozciągająca się dolina, która przechodziła bezpośrednio w strefę o charakterze krajobrazowym⁸. Na terenie parku, wykorzystując wzniesienia i pagórki, z sieci szlaków spacerowych urozmaiconych ogrodowymi budowlami utworzono malowniczą kompozycję, która otwierała się na nowe widoki. Przepływająca przez środek parku sztucznie utworzona odnoga Nysy, z przerzuconymi nad nią mostkami przechodzi w niewielkie jezioro. Plany Pücklera sięgały jednak znacznie dalej – zamierzał przebudować zamek, a projekt przebudowy przygotował wybitny architekt Karl Friedrich Schinkel⁹.

Choć zamierzenia nie zostały nigdy zrealizowane, plany zostały przez Pücklera opisane w „Andeutungen über Landschaftsgärtnerei” (Szkice o ogrodnictwie krajobrazowym)¹⁰, epokowym dziele w zakresie architektury krajobrazu.

⁷Jacob Heinrich Rehder realizował zamierzenia Pücklera w Muskau od 1817 roku aż do swojej śmierci w 1852 roku.

⁸K. Schulze, s. 218.

⁹W latach 1820–1823 Schinkel opracował trzy fazy przebudowy zamku. W kolejnych projektach można zaobserwować jak Schinkel odchodził od swoich ulubionych klasycznych form, by zgodnie z życzeniem Pücklera uczynić je bardziej malowniczymi. Schinkel jest też autorem projektów architektury parkowej. Na realizację tych wielkich planów nie starczyło niestety środków.

¹⁰„Andeutungen über Landschaftsgärtnerei“ zostały wydane w Stuttgarcie w 1834 r.

W 1845 roku ze względu na brak środków finansowych książę zmuszony był sprzedać posiadłość w Muskau hrabiowskiej rodzinie Nostitz-Hatzfeld, a sam przeniósł się z byłą małżonką do zamku w Branitz, gdzie spędził resztę życia, tworząc kolejny park swoich marzeń i gdzie zmarł w 1871 roku.

Następni właściciele dóbr w Muskau kontynuowali dzieło Hermanna Pücklera. W 1846 roku majątek przeszedł w ręce jednego z najbogatszych ówczesnych arystokratów – księcia Fryderyka Niderlandzkiego. W tym czasie zarządcą parku był nadal J. H. Rehder, który do 1852 dbał, by idee Pücklera były kontynuowane. Po nim stanowisko objął wybitny architekt krajobrazu (późniejszy główny ogrodnik na dworze księcia Weimaru) Eduard Petzold. Paradoksalnie majątek księcia Fryderyka stanowił pewne zagrożenie dla jednolitości parku – dotąd brak środków powodował wstrzymywanie prac czy odrzucanie projektów, tym razem dzięki wielkiej fortunie pojawiło się niebezpieczeństwo całkowitej przebudowy założenia. To właśnie Petzoldowi należy zawdzięczać fakt, iż park, choć wciąż rozbudowywany i przekształcany, to jednak został utrzymany w stylistyce Pücklera¹¹. Za czasów księcia Fryderyka Niderlandzkiego wzniesiono kilka budowli i wprowadzono pewne zmiany dekoracyjne (m.in. przy głównych schodach postawiono dwie figury lwów – symbol herbowy rodu księcia), ale jedną z najważniejszych zmian było powstanie arboretum, które w latach 1858–1866 zakładał E. Petzold. Sam Pückler nigdy nie był zwolennikiem obcych gatunków i mawiał: „wolę krajowe zdrowe drzewo, niż chorowitą egzotyczną roślinę”¹². Nigdy nie oceniał roślin pod względem ich wartości botanicznej, lecz wyłącznie estetycznej¹³ i choć niekiedy wykorzystywał egzotyczne drzewa i krzewy, jego ambicją było jednak, by park był dziełem sztuki i natury stworzonym na bazie lokalnej przyrody.

E. Petzold pełnił swą funkcję do końca życia (zmarł w 1878 roku). Po nim było jeszcze kilku nadzorców parku, z których jednak żaden nie odegrał już takiej roli jak J.H. Rehder i E. Petzold¹⁴. W roku 1883 cały park liczący wówczas około 550 ha przeszedł w ręce rodziny von Arnim. Za panowania hrabiego Traugott von Arnim park doświadczył skutków industrializacji Muskau – m.in. wybudowana w latach 1896–1898 Muskauer Waldeisenbahn (Mużakowska Kolej Leśna) prowadziła przez część zwaną

¹¹Pückler niezwykle cenił Petzolda, którego znał już od 1831 roku. W jednym z listów Pückler tak wyraża się o Petzoldzie: „Moja obecność w Muskau jest już teraz niekonieczna, ponieważ mam tam swego alter ego, któremu wierzę nawet bardziej, niż sobie...” (tłum. autorki). Por.: H. Rippl, s. 56.

¹²C. A. Wimmer, *Bäume und Sträucher in historischen Gärten. Gehölzverwendung in Geschichte und Denkmalpflege*, Dresden 2001, s. 185.

¹³Ibidem, s. 186.

¹⁴Stanowisko głównego nadzorca parku istniało do 1929.

Bergpark i dalej w stronę Weißwasser do tamtejszych kopalni i cegielni¹⁵. W 1901 roku, w miejscu planowanej przez Pücklera „Świątyni Wytrwałości” („Tempel der Beharrlichkeit”) hrabia Arnim postawił ku czci założyciela parku tzw. „Pücklerstein” – głaz narzutowy z brązową tablicą z wizerunkiem twórcy założenia parkowego¹⁶. Ponadto w latach 20., już za czasów hrabiego Adolfa von Arnim, sporo zmian dokonano nie tylko w samym parku, lecz również w architekturze zamku, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz.

W 1945 roku park został odebrany właścicielom i ze względu na przebiegającą wzdłuż Nysy granicę podzielony na dwie części – przy czym mniejsza jego część znalazła się po stronie niemieckiej. Wpłynęło to bardzo niekorzystnie na stan zachowania tego wyjątkowego zabytku, gdyż rozbiło jego integralność. Parki i ogrody, w odróżnieniu od innych dzieł sztuki są stworzone z roślin, żyją, więc wymagają opieki codziennej. W przeciwnym wypadku ich układ kompozycyjny w bardzo krótkim czasie ulega zatarciu. W swoich „Andeutungen...” Pückler mówi: „w sztuce ogrodowej nie jesteśmy w stanie, na wzór malarzy, rzeźbiarzy czy architektów, stworzyć stałego, całkiem zamkniętego dzieła, dlatego, że nie jest ono martwe. Ono żyje i jest obrazem natury, ale i nas samych jednocześnie (...). Jest dziełem, które nie jest nieruchome, którego nie da się całkiem zatrzymać i które nie może być pozostawione same sobie”¹⁷. Dlatego też w latach powojennych park podpadł zarówno po niemieckiej, jak i po polskiej stronie, choć próby ochrony, względnie pierwsze działania na rzecz jego rewaloryzacji rozpoczęły się już w latach 50. XX w.¹⁸. W Polsce park podlegał Lasom Państwowym, od lat 60. uznany został za rezerwat ściśle chroniony, a w latach 70. otrzymał status lasu krajobrazowego. Wspólne prace konserwatorów niemieckich i polskich na rzecz odtworzenia pierwotnej kompozycji parku rozpoczęły się w końcu lat 80.

Współpraca nasiliła się w latach 90. i rozwinęła w pilotażowy międzynarodowy program rewaloryzacji zabytkowego parku, a przygotowanie dokumentacji do wniosku o wpisanie na Listę UNESCO rozpoczęto w 2000 roku. Prowadzone prace inwentaryzacyjne, badawcze i porządkowe doprowadziły m.in. do odtworzenia pierwotnych relacji widokowych, odbudowy mostów (m.in. słynny Doppelbrücke), obecnie prowadzone są prace renowa-

¹⁵H. Rippl, s. 67.

¹⁶Po II wojnie światowej kamień ten z tablicą upamiętniającą 1000-lecie Państwa Polskiego stał na polskim przejściu granicznym w Łęknicy. W 1989 roku kamień został zwrócony Niemcom, a 30 listopada 1991 odsłonięto go uroczyście w jego pierwotnym miejscu na terenie parku, z nową tablicą ku czci księcia Pücklera.

¹⁷D. Wieland, *Historische Parks und Gärten*, Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitee für Denkmalschutz, Band 45, s. 57 (tłum. autorki).

¹⁸C. Panning, A. Michałowski, s. 107, 110.

cyjne w zamku. Wszystko to ma na celu przywrócenie wspaniałego, stworzonego przez Pücklera z pomocą roślinności i architektury ogrodowej krajobrazu wtopionego w tarasowo ukształtowany teren rzeki.

Wpisanie Parku Mużakowskiego/Muskauer Park na Listę Światowego Dziedzictwa to jednak dopiero początek drogi. Jest to nie tylko sukces i szansa, ale również związana z tym duża odpowiedzialność. Jedną z najbardziej efektywnych strategii w zakresie ochrony zabytków jest ich odpowiednie, społecznie pożyteczne wykorzystanie, poprzez które buduje się system zapewniający wsparcie i długotrwałą ochronę obiektów czy miejsc. Dlatego też w ciągu ostatnich 10 lat wiele środków przeznaczono nie tylko na odbudowę i restaurację całego kompleksu, lecz również na koncepcje jego użytkowania. Po odrestaurowaniu północnego skrzydła zamku utworzono w nim tzw. Szkołę Mużakowską (Muskauer Schule) – centrum kształcenia w zakresie architektury i ochrony krajobrazu. Południowe skrzydło zamku po renowacji będzie funkcjonować jako przestrzeń ekspozycyjna poświęcona postaci księcia Pücklera i parkowi, a skrzydło zachodnie mieścić będzie biura niemiecko-polskiego zarządu parku oraz wykorzystywane będzie na rozmaite okolicznościowe wydarzenia. W tzw. Starym Zamku prezentowane są obecnie niewielkie ekspozycje czasowe, oranżeria wykorzystywana jest jako miejsce spotkań, wykładów i koncertów, a dawne zabudowania folwarku, gdzie znajduje się m.in. kawiarnia, pełnią funkcję centrum obsługi turystów.

Zainteresowanie Parkiem Mużakowskim wzrosło w ostatnich latach nie tylko wśród fachowców, lecz także wśród turystów zafascynowanych historią i sztuką ogrodową. Obecnie przybywa tu blisko 150 000 zwiedzających rocznie. Może to mieć pozytywne oddziaływanie i duże znaczenie także dla rozwoju całego regionu. Dlatego też powstaje obecnie projekt stworzenia swego rodzaju trasy, która pozwoliłaby na kompleksowe poznanie zabytków sztuki ogrodowej w regionie Nysy Łużyckiej. Punktem wyjścia byłby Park Mużakowski, ale do ogrodowego szlaku włączone mogą być nie tylko historyczne założenia parkowe, lecz również parki przy dworach, ogrody klasztorne, rezerваты biosfery, a nawet interesujące ogrody prywatne po obu stronach Nysy. Innym przykładem turystycznego wykorzystania zabytków jest pomysł stworzenia szlaku księcia Pücklera, który obejmowałby trzy wybitne pücklerowskie realizacje: Park Mużakowski, Park Babelsberg w Poczdamie i Park Branitz.

Wpisanie Parku Mużakowskiego/Muskauer Park na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jest w równej mierze uhonorowaniem dzieła księcia Pücklera, podkreśleniem wyjątkowości i autentyczności obiektu, jak i wyrazem wielkiego uznania dla polskich i niemieckich specjalistów, którzy współdziałają na rzecz ochrony i odnowy jednego z najpiękniejszych parków krajobrazowych w Europie.